

Universiteit
Leiden

The Netherlands

Criminaliteit, gender en das Haus in vroegmodern Frankfurt

Kamp, Jeannette

Citation

Kamp, J. (2022). Criminaliteit, gender en das Haus in vroegmodern Frankfurt. *Leidschrift*, 37(februari: Verhuld in het verleden. Vrouwelijke criminaliteit door de eeuwen heen), 45-60. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3448688>

Version: Publisher's Version

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3448688>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Criminaliteit, gender en das Haus in vroegmodern Frankfurt*

Jeannette Kamp

Door criminologen en criminaliteitshistorici werd lange tijd aangenomen dat criminaliteit *één* constante kent, ongeacht de context: dat de plegers van misdrijven voor de overgrote meerderheid mannen zijn.¹ Naast biologische factoren, wezen onderzoekers vooral ook culturele normen aan om dit fenomeen te verklaren. Vrouwen zouden nou eenmaal een minder publiek leven leiden en daarmee minder kansen hebben om delicten te plegen en met justitie in aanraking te komen.² Niets bleek echter minder waar. Op zoek naar de geschiedenis van gewone mensen, ontdekten historici vanaf de jaren 1970 steeds vaker juridische bronnen als dankbaar en vruchtbaar onderzoeksmateriaal, met name voor de vroegmoderne periode. Uit hun analyses bleek dat vrouwen vooral in grote steden veel vaker dan men op basis van criminologische theorieën zou mogen verwachten met justitie in aanraking kwamen.³ In zeventiende- en achttiende-eeuws Londen was dertig tot vijftig procent van de verdachten voor de stedelijke rechtbank, de *Old Bailey*, vrouw.⁴ Ook in Hollandse steden waren vrouwelijke misdadigers geen marginaal verschijnsel. Maar liefst tweeënvijftig procent van alle Amsterdamse verdachten tussen 1620 en 1810 was vrouw. In Leiden waren vrouwelijke verdachten in de tweede helft van de achttiende eeuw zelfs in de meerderheid.⁵ De meeste vrouwelijke daders waren jong, arm, leidden een

---

* Dit artikel is gebaseerd op eerder gepubliceerd onderzoek in Jeannette Kamp, *Crime, Gender and Social Control in early modern Frankfurt* (Leiden 2020) dat voor de gelegenheid van dit artikel is vertaald en bewerkt.

¹ F. Heidensohn en M. Silvestri, 'Gender and Crime', in: M. Maguire et al. (red.), *The Oxford Handbook of Criminology* (Oxford 2012) 336-369: 344.

² M.R. Gottfredson en T. Hirschi, *A General Theory of Crime* (Stanford 1990) 145.

³ A. Schmidt en M. Pluskota, 'Gevaarlijke vrouwen, gewelddadige mannen? Een review van het historisch onderzoek naar criminaliteit en gender in Europese steden, 1600-1900', *Stadsgeschiedenis* 8:1 (2013) 60-77.

⁴ M. Feeley en D. Little, 'The vanishing female: the decline of women in the criminal process, 1687-1912', *Law & Society Review* 24:4 (1991) 719-757: 722.

⁵ Voor een overzicht van het percentage vrouwen aan de vervolgte criminaliteit in Hollandse steden zie: A. Schmidt, *Prosecuting women. A comparative perspective on crime and gender before the Dutch criminal courts, c. 1600-1810* (Leiden 2020) 68.

mobiel leven en hadden nauwelijks sterke sociale netwerken in de stad om op terug te vallen in tijden van nood.

Onderzoekers als John Beatty, Malcom Feeley, Manon van der Heijden en Ariadne Schmidt wezen eerder op het belang van de stad als verklarende factor voor dit patroon. Specifieke demografische (ongelijke sekseratio, hoge migratie), socio-economische en culturele karakteristieken van de urbane samenleving zorgden ervoor dat vrouwen in de stad een relatief zelfstandig en publiek leven konden leiden. Tegelijkertijd waren zij ook kwetsbaarder, omdat ze veelal zelf moesten zien rond te komen. Diefstal, bedelen en (gelegenheids-)prostitutie kon in dergelijke gevallen een uitkomst bieden en vormden een belangrijk onderdeel van de overlevingsstrategieën van de stedelijke onderklasse, juist voor vrouwen.⁶ Daarnaast stelde Robert Shoemaker dat vrouwelijke criminaliteit in steden anders werd aangepakt dan op het platteland, waar men eerder geneigd was vrouwen informeel te straffen in plaats van naar de rechtbank te stappen. De sterke focus op formele controle via juridische instanties in de stad werd uiteraard vergemakkelijkt door het feit dat de rechtbanken en andere disciplinaire instellingen dichtbij waren.⁷

De grote geografische variëteit van criminaliteitscijfers in deze periode roept echter vragen op over de mate waarin verklarende factoren zoals de 'urban factor' algemene geldigheid hebben.⁸ Hoewel in bovengenoemde steden vrouwen inderdaad een aanzienlijk aandeel aan de vervolgte criminaliteit hadden was dit lang niet overal in Europa het geval. In Duitse steden lag het percentage vrouwen bijvoorbeeld aanzienlijk lager, variërend van circa tien tot dertig procent.⁹ In dit artikel zal aan de hand van rechtszaken uit achttiende-eeuws Frankfurt, getoond worden dat in Duitse gebieden informele sociale controle niet alleen belangrijk was voor de regulering van criminaliteit op het platteland, maar juist *ook* in de stad. Duitse steden werden gekenmerkt door sterke instituties, in het bijzonder het huishouden, die ten

---

⁶ J. Beatty, 'The Criminality of Women in Eighteenth-Century England', *Journal of Social History* 8:4 (1975) 80-116: 91; M. van der Heijden, *Misdadige vrouwen. Criminaliteit en rechtspraak in Holland 1600-1800* (Amsterdam 2014); Schmidt, *Prosecuting women*, 99.

⁷ R. Shoemaker, *Gender in English Society, 1650-1850: the emergence of separate spheres?* (Harlow 1998) 301-302.

⁸ Zie hiervoor ook Schmidt, *Prosecuting women*, 208.

⁹ R. Jütte, 'Geschlechtsspezifische Kriminalität im späten Mittelalter und der frühen Neuzeit', *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte: Germanistische Abteilung* 108:1 (1991) 86-116: 93.

grondslag lagen aan sterke sociale controlemechanismen.¹⁰ In heel Europa stond het patriarchale huishouden centraal in constructies van sociale orde. Maar sterker dan in andere landen betrof dit in Duitsland niet alleen een ideologische, maar ook een praktische invulling. Zo had het hoofd van het huishouden, de *Hansvater*, een semi-juridisch bevoegdheid om zijn gezinsleden, inclusief inwonende dienstmeiden en knechten, te disciplineren. Ongehuwde vrouwen mochten geen zelfstandig huishouden opzetten.¹¹ En migranten zonder baan – en dus zonder plaats in een huishouden – mochten niet langer dan acht dagen in de stad blijven.¹² De relatieve vrijheid, maar ook de daarmee gepaard gaande kwetsbaarheid die vrouwen in andere steden kenden, was in Frankfurt hierdoor anders dan voor vrouwen in steden met zwakke huishoudens en een open migratieregime.¹³

De hoofdvraag van dit artikel luidt dan ook: hoe werkte de informele disciplinerende binnen het huishouden in de praktijk en welke invloed had dit op de vervolging van criminaliteit door overheden en de daaruit voortvloeiende genderpatronen in de geregistreerde misdaad? Dit levert de nodige uitdagingen op. Een karakteristiek van regulering binnen het huishouden was immers juist dat er geen gerechtelijke instanties aan bod kwamen en dat deze daarom over het algemeen niet in de bronnen terecht kwamen. Om deze reden focus ik in dit artikel op één delict in het bijzonder: huisdieverij. Het bestellen van de meester door inwonend en ondergeschikt dienstpersoneel werd door de autoriteiten als een bijzonder ernstig delict en breuk van de sociale orde beschouwd.¹⁴ Juist de gevallen waarin de disciplinerende binnenshuis mislukte en de autoriteiten werden ingeschakeld kunnen ons meer vertellen over de manier waarop dit normaal verliep. Voor dit onderzoek is gebruik gemaakt van de procesdossiers, de *Criminalia*, van het *Peinliche Verhöramt* in Frankfurt. Het *Verhöramt* werd opgericht in 1616 en

---

¹⁰ K.A. Lynch, *Individuals, families and communities in Europe 1200-1800. The urban foundations of western society* (Cambridge 2003) 25, 56-57; S. Ogilvie, *A bitter living. Women markets and social capital in early modern Germany* (Oxford 2003) 19-20.

¹¹ M. Wiesner-Hanks, 'Having her own smoke. Employment and independence for singlewomen in early modern Germany, 1400-1750', in: J.M. Bennett en A.M. Froide (red.), *Singlewomen in the European past, 1250-1800* (Philadelphia 1999) 192-216.

¹² Kamp, *Crime, Gender and Social Control*, 227.

¹³ Ogilvie, *Bitter living*, 312.

¹⁴ O. Ulbricht, 'Zwischen Vergeltung und Zukunftsplanung. Hausdiebstahl von Mägden in Schleswig-Holstein vom 16. bis zum 19. Jahrhundert' in: idem (red.), *Von Huren und Rabenmüttern. Weibliche Kriminalität in der Frühen Neuzeit* (Köln 1995) 139-170.

leidde de onderzoeken en verhoren van verdachten. Het werd voorgezeten door de een van de twee burgemeesters en geleid door twee raadsleden. Wanneer het misdrijven betrof waarvoor slechts een lichte gevangenisstraf, eenvoudige verbanning of geldboete stond voorgeschreven werden deze door het *Verhöramt* zelf afgehandeld. Bij de zwaardere delicten sprak de raad het oordeel uit, maar leidde het *Verhöramt* alsnog het gehele onderzoek. Dat betekent dat zowel zwaardere als lichtere vergrijpen in de *Criminalia* bewaard zijn gebleven. De dossiers zijn zeer uitgebreid en bevatten alle verhoren van zowel getuigen als verdachten en, indien van toepassing, rapporten van medici, juristen of andere experts. In simpele zaken beslaan de getuigenissen slechts enkele folio's en werd het onderzoek in een dag afgerond. Bij grotere zaken kon het onderzoek zich over meerdere weken uitstrekken en neemt een dossier al snel enkele tientallen, zo niet honderden, folio's in beslag. In totaal zijn er voor de zeventiende en achttiende eeuw bijna tienduizend procesdossiers bewaard gebleven. Vanwege de omvang van het archief is er voor dit onderzoek gewerkt met vijf steekjaren verdeeld over de achttiende eeuw: 1700, 1720, 1740, 1760 en 1780.¹⁵ Daarnaast kon op basis van de registers – die slechts summier informatie geven over de daders en het type delict – voor de gehele periode een algemeen beeld van de aard van de vervolgte criminaliteit worden geschetst. Voordat ik dieper in ga op de huisdiefstallen en de informele controle binnen het huishouden, zal in het navolgende eerst een korte schets van de context in Frankfurt geven.

Frankfurt

In de vroegmoderne periode vormde Frankfurt een belangrijk knooppunt in de Europese langeafstandshandel. De jaarlijkse *Frühjahrsmesse* en *Herbstmesse* waren belangrijke evenementen die veel internationale bezoekers trokken. Mede dankzij deze functie groeide de stad bovendien uit tot een belangrijk financieel centrum, naast steden als Amsterdam en Londen. De lokale economie werd echter vooral gedomineerd door handwerkgilden die voor de lokale markt produceerden.¹⁶ Bovendien vormde Frankfurt als plek waar de keizer werd gekozen en gekroond ook het politieke hart van het *Heilige Roomse*

---

¹⁵ Voor meer informatie over de bronnen en het Frankfurter rechtssysteem zie: Kamp, *Crime, Gender and Social Control*, 27-31.

¹⁶ J. Eibach, *Frankfurter Verböre. Städtische Lebenswelten und Kriminalität im 18. Jahrhundert* (Paderborn 2003) 52.

Rijk. Kortom, het was een stad van formaat, hoewel het aantal inwoners niet uitzonderlijk groot was. Aan het begin van de zeventiende eeuw telde Frankfurt zo'n 20.000 inwoners. Na een relatief korte bevolkingsafname door de Dertigjarige Oorlog groeide Frankfurt van rond 25.000 inwoners aan het begin van de achttiende eeuw naar 40.000 aan het einde daarvan. De stad dankte haar bevolkingsgroei in hoge mate aan de migratie naar de stad. Ongeveer vijftig procent van de inwoners bezat het burgerrecht. Van de burgers was wederom de helft buiten Frankfurt geboren en had pas op latere leeftijd het burgerrecht gekregen, in de meeste gevallen door het te kopen.¹⁷ Enkel burgers hadden volledig toegang tot het meesterschap in gildes, publieke functies zoals bijvoorbeeld het raadlidmaatschap, huisbezit en toegang tot de armenzorg. Daarnaast waren er de *Beisassen*, een vorm van tweederangs burgerschap dat onder strenge voorwaarden en in beperkte mate toegang gaf tot stedelijke voorzieningen, waaronder de armenzorg, maar bezitters uitsloot van politieke functies en gildelidmaatschap. In het midden van de achttiende eeuw stond slechts zo'n vijf procent geregistreerd als *Beisasse*.¹⁸ Vreemdelingen, *Fremde*, waren van alle stedelijke voorzieningen uitgesloten en mochten zich niet zelfstandig in Frankfurt vestigen. Dat wil zeggen dat zij enkel als ondergeschikte in andermans huishouden, onder het toezien oog van de *Hausvater*, mochten verblijven. Frankfurt huisvestte bovendien een van de grootste joodse gemeenschappen in Europa. Zij mochten zich alleen in het ghetto, de *Judengasse*, vestigen en waren van de meeste economische activiteiten uitgesloten.

Zoals in de inleiding vermeld, stond in Duitsland het huishouden in vroegmoderne opvattingen over goede sociale orde centraal. Dit huishouden bestond niet alleen uit de kernfamilie, maar ook het dienstpersoneel, leerlingen en knechten werden hiertoe gerekend. Idealiter stond het echtpaar, dus zowel de man (*de Hausvater*) als de vrouw (*de Hausmutter*), aan het hoofd van dit huishouden en regeerden ze het in harmonie, hoewel de man juridisch meer bevoegdheden bezat om zijn gezag uit te oefenen.¹⁹ De positie van ongetrouwde vrouwen was daarentegen uiterst beperkt. Zo heeft Sheilagh

---

¹⁷ G.L. Soliday, *A community in conflict. Frankfurter society in the seventeenth and eighteenth centuries* (Hanover 1974) 45.

¹⁸ R. Roth, *Stadt und Bürgertum in Frankfurt am Main. Ein besonderer Weg von der ständischen zur modernen Bürgergesellschaft* (München 1996) 81.

¹⁹ H. Wunder, 'Gender norms and their enforcement in early modern Germany' in: L. Abrams en E. Harvey (red.), *Gender relations in German history. Power, agency and experience from the sixteenth to the twentieth century* (London 1996) 39-56.

Ogilvie aangetoond dat ongehuwde vrouwen in Württemberg niet zelfstandig een huishouden mochten voorzitten, en geacht werden om of als dienstbode – en daarmee onder de hoede van een *Hausvater* – aan de slag te gaan of bij een andere mannelijke autoriteitsfiguur in te wonen.²⁰ Ook in Frankfurt was de positie van ongehuwde vrouwen beperkt. Zij waren bij meerderjarigheid weliswaar juridisch handelingsbekwaam, maar ook hier waren zij op zijn minst sterk ontmoedigd om zelfstandig een huishouden te stichten.²¹ In de achttiende eeuw was slechts achttien procent van de huizenbezitters vrouw, waarvan negentig procent weduwe waren. Bij de eerste volkstelling in 1811 was slechts zeven procent van de burgerhuishoudens voorgezeten door vrouwen, en ook hier was de overgrote meerderheid weduwe.²² Aangezien deze cijfers slechts betrekking hebben op de burgerbevolking, kunnen we ervanuit gaan dat het aandeel op de gehele bevolking nog een stuk lager lag. In Hollandse steden daarentegen, was het niet ongebruikelijk dat een kwart van de huishoudens werd voorgezeten door een vrouw.²³ Ook het aantal dienstboden was in Frankfurt aanzienlijk: rond zeventien procent van de bevolking in 1811 was als bediende werkzaam in een vreemd huishouden.²⁴ Ter vergelijking: Jan Lucassen berekende dat in achttiende-eeuws Amsterdam dienstboden zo'n negen procent van de bevolking uitmaakten en in London lag dat aantal volgens berekeningen van Tim Meldrum rond de zeven procent.²⁵ Deze cijfers suggereren dat de arbeidsmarkten in deze steden diverser waren en er meer mogelijkheden voor (migranten)vrouwen waren om een zelfstandig leven te leiden. Desalniettemin was het aandeel migrantenvrouwen op de gehele Frankfurter bevolking aanzienlijk. Historicus Rainer Koch schatte dat in achttiende-eeuws Frankfurt zo'n negenduizend migrantenvrouwen in de stad verbleven. Dit betekent dat meer dan de helft

---

²⁰ Ogilvie, *Bitter living*, 63.

²¹ B. Dölemeyer, 'Privatrechtliche Handlungsspielräume von Frauen: die Frankfurter Gesetzgebung' in: G. Engel et al. (red.), *Frauen in der Stadt: Frankfurt im 18. Jahrhundert* (Königstein 2002) 87-102.

²² Roth, *Stadt und Bürgertum*, 72, 132.

²³ M. van der Heijden en A. Schmidt, 'Women alone in early modern Dutch towns: opportunities and strategies to survive', *Journal of Urban History* 42:1 (2016) 21-38: 24.

²⁴ I. Kaltwasser, *Häusliches Gesinde in der Freien Stadt Frankfurt am Main* (Frankfurt 1989) 75.

²⁵ J. Lucassen, 'Female migration to Amsterdam,' in: E. Kloek et al. (red.), *Women of the Golden Age* (Hilversum 1994) 85; T. Meldrum, *Domestic Service and Gender, 1660-1750* (London 2000) 14.

van alle vreemdelingen in de stad vrouw was en dat zij ongeveer een kwart van de stedelijke bevolking vormden.²⁶

Huisdiefstal

Wanneer vrouwen zich in vroegmodern Frankfurt voor de rechtbank moesten verantwoorden was dit in de meeste gevallen omdat zij zich schuldig hadden gemaakt aan een vorm van diefstal, braak, heling of oplichting. Vijftig procent van de misdrijven die door vrouwen werd gepleegd bestond uit vermogensdelicten. Ook bij mannen stonden eigendomsmisdrijven met veertig procent op de eerste plaats. Het aandeel vrouwen lag bij de vervolgte vermogensdelicten met zevenentwintig procent dan ook iets hoger dan bij de criminaliteit in het geheel, waar ze slechts tweeëntwintig van de verdachten uitmaakten.²⁷ Slechts een klein deel van de vervolgte vermogensdelicten betrof delicten waarin het dienstpersoneel hun meester of meesteres hadden bestolen. In achttiende-eeuws Frankfurt ging het om zo'n 10 procent van de diefstallen.²⁸ Voor andere Duitse steden zijn vergelijkbare cijfers bekend. In Schleswig-Holstein varieerde het percentage tussen de drie en acht procent en in het naburige Kurmainz was dit vijf procent.²⁹

Ondanks het geringe aantal zaken werd diefstal door huisbedienden in de achttiende eeuw – ook in andere delen van Europa – als een steeds groter probleem ervaren. In veel steden reageerden de autoriteiten hierop door strengere wetgeving te implementeren.³⁰ In Engeland werd in 1713 een buitengewoon statuut geïmplementeerd waarmee huisdiefstal een halsmisdad deed.³¹ Ook in Duitsland werd de huisdiefstal een onderwerp van discussie onder juristen. In verschillende steden, waaronder het naburige Mainz, werden verordeningen uitgebracht die het vermogensdelict als een aparte vorm van diefstal definieerden die als gevolg daarvan ook strenger

---

²⁶ R. Koch, 'Frankfurt am Main im 18. Jahrhundert', in: *Frauen in der Stadt* (Königstein 2002) 71.

²⁷ Voor een volledig overzicht zie: Kamp, *Crime, Gender and Social Control*, 66-73.

²⁸ J. Eibach, *Frankfurter Verböte*, 323.

²⁹ Ulbricht, 'Zwischen Vergeltung und Zukunftsplanung', 144; Härter, *Policy und Strafjustiz*, 578.

³⁰ Voor de situatie in Holland zie: Schmidt, *Prosecuting women*, 141.

³¹ Beattie, *Policing and Punishment*, 39.

gestraft diende te worden.³² Hoewel het in Frankfurt uiteindelijk niet tot aparte wetgeving zou komen, werd ook daar de huisdiefstal onderwerp van debat.³³ In Engeland werd huisdiefstal vooral geproblematiseerd omdat men vreesde voor de banden die bedienden zouden onderhouden met georganiseerde dievenbendes.³⁴ In Duitsland, daarentegen, werd het delict vooral gezien als een inbreuk op de sociale orde en hiërarchische relaties binnen het huishouden.³⁵

Opvallend is dat bij huisdieverij – in tegenstelling tot de meeste andere vermogensdelicten – het aandeel mannelijke en vrouwelijke verdachten vrijwel gelijk op ging. In Frankfurt werd in de achttiende eeuw ruim de helft van de huisdiefstallen door vrouwen gepleegd.³⁶ Bovendien waren deze diefstallen belangrijker voor vrouwen dan voor mannen: ruim tweeëntwintig procent versus slechts negen procent van alle eigendomsdelicten.³⁷ Dit uitgesproken ‘vrouwelijke’ karakter van huisdiefstal is ook voor andere delen van Noordwest-Europa nagewezen.³⁸ Het patroon past goed in het beeld dat historici lange tijd hadden van vrouwelijke (vermogens-)delinquenten. Genderrollen beperkten het leven van de vrouw immers tot het huishouden en dit zou ook beïnvloeden op welke manier zij de wet braken. Zo stelde Pieter Spierenburg voor vroegmodern Amsterdam dat de diefstal van vrouwen gelinkt was aan hun rol in het huishouden en de verzorgende taken daarin, met name het voorzien van eten.³⁹ Volgens Gerd Schwerhoff beschikten vrouwen door de heersende genderrollen bovendien niet over de juiste kennis en *skill set* om buiten de context huishouden delicten te plegen. Inbraken in kerken, werkplaatsen of zakkensnijden op straat vereisten immers toegang tot ruimten en kennis van het gebruik van specifieke gereedschappen die vrouwen simpelweg niet zouden hebben.⁴⁰ Volgens deze opvatting is ook

---

³² Härter, *Policey und Strafjustiz*, 580-81.

³³ Eibach, *Frankfurter Verböde*, 352.

³⁴ Beattie, *Policing and Punishment*, 38.

³⁵ Kamp, *Crime, Gender and Social Control*, 141.

³⁶ In de steekjaren 1700, 1720, 1740 en 1780 was 56,5 procent van de verdachten bij huisdiefstallen vrouwelijk. Joachim Eibach vond in zijn studie voor de jaren 1741-43; 1771-75 en 1801-1805 een vergelijkbaar aandeel van 51,4 procent. Eibach, *Frankfurter Verböde*, 323.

³⁷ Kamp, *Crime, Gender and Social Control*, 98.

³⁸ H. Diederiks, *In een land van justitie. Criminaliteit van vrouwen, soldaten en ambtenaren in de achttiende-eeuwse Republiek* (Hilversum 1992) 80.

³⁹ P. Spierenburg, 'How violent were women?', 13.

⁴⁰ Schwerhoff, 'Geschlechtsspezifische Kriminalität', 94.

het vrouwelijke karakter van huisdiefstallen makkelijk te verklaren. Het was immers vanuit hun werk dat dienstboden – waarvan in de vroegmoderne periode de meerderheid vrouw was⁴¹ - kennis en toegang hadden tot de privésfeer van hun werkgevers en precies wisten waar alle kostbaarheden te vinden waren.⁴² Het domein van de vrouw bleef dus beperkt tot de private ruimte van het huis terwijl mannen ook toegang hadden tot de publieke ruimte. In de volgende secties zal ik aan de hand van de motieven voor huisdiefstal en de manier waarop deze gedisciplineerd werd laten zien dat deze oudere opvattingen geproblematiseerd dienen te worden.

Motieven

Allereerst moet het beeld worden genuanceerd dat huisdiefstallen gepleegd werden in een context waarin dienstboden makkelijke toegang tot de privésfeer en de luxegoederen van hun werkgever hadden. Het onderscheid tussen privaat en publiek, zoals dat voor de moderne tijd wordt gemaakt, gaat met betrekking tot vroegmoderne huishoudens niet op. Dankzij de centrale rol die huishoudens speelden in vroegmoderne opvattingen over sociale orde, hadden zij een publieke functie. Stedelijke autoriteiten en burens waren dan ook veel meer betrokken bij wat er achter de voordeur voorging. Om deze publieke functie van huishoudens te onderstrepen introduceerde Joachim Eibach het concept *Das Offene Haus* – het ‘open huis’.⁴³ Deze openheid kunnen we vrij letterlijk opvatten: huizen werden namelijk niet afgesloten voor de buitenwereld, maar waren openlijk toegankelijk voor de buitenwereld. In Frankfurt kwam deze open functie van huishoudens ook tot uiting in de architectuur van de huizen. De meeste gebouwen waren aan de voorkant voorzien van een *Geräms* – een kooiachtige aanbouw die de vloeiende overgang tussen huis en straat markeerde en waar een groot deel van de huishoudelijke activiteiten plaatsvond.⁴⁴ De toegang tot huizen was niet

---

⁴¹ Hahn, *Migration-Arbeit-Geschlecht*, 207-212.

⁴² Durston, *Victims and Viragos*, 133-136.

⁴³ Eibach, Joachim. ‘Das offene Haus: kommunikative Praxis im sozialen Nahraum der europäischen Frühen Neuzeit’. *Zeitschrift für Historische Forschung* 38, nr. 4 (2011): 621–64.

⁴⁴ Rodenstein, Marianne. ‘Vom “Gassesitzen”, “Spaziergucken” und der Geselligkeit: Modernisierung des städtischen Raums und Wandel des Geschlechterverhältnisses im Frankfurt des 18. Jahrhunderts’. In *Frauen in der Stadt: Frankfurt im 18. Jahrhundert*,

alleen aan haar bewoners voorbehouden en het merendeel van de diefstallen uit huizen werd dan ook door mensen buiten het huishouden gepleegd. Onder het voorwendsel op zoek te zijn naar een aalmoes of werk konden – met name vrouwen – ook zonder braak makkelijk toegang tot de huizen van onbekenden krijgen en vandaaruit kostbaarheden ontvreemden.⁴⁵ Tegelijkertijd werden juist wegens de openheid kostbaarheden achter slot en grendel in kisten en kasten bewaard waar ook bedienden geen toegang tot hadden. Vrouwelijke dieven maakten daarbij op een zelfde manier gebruik van werktuigen om deze open te breken als hun mannelijke collega's.⁴⁶

Ten tweede kwamen veel diefstallen door dienstboden voort uit arbeidsconflicten, waarbij het soms niet altijd duidelijk was of er daadwerkelijk sprake was van diefstal. Het dienstpersoneel kwam met het aannemen van de *Miethpfennig* (een traditionele fooi die het begin van de dienst markeerde) onder de bevoegdheid van de *Hausvater* en kon zonder diens toestemming de dienst niet vroegtijdig verlaten.⁴⁷ Deden ze dit wel, dan werden ze al snel van diefstal verdacht. Uit de verhoren blijkt dat zowel bij mannelijke als ook vrouwelijke bedienden onenigheden over betaling, het type werk dat verricht moest worden of de behandeling door de werkgever vaak meespeelden. Toen Ludwig Rusch in de zomer van 1700 werd verhoord over het stelen van het paard van zijn dienstheer, brouwmeester Peter Schulge, gaf hij aan dit te hebben gedaan omdat hij zijn volledige loon niet uitbetaald kreeg en tijdens zijn dienst door de zware werkzaamheden bovendien verlamd was geraakt.⁴⁸ De verklaring van Anna Margaretha Burkhardin, die in 1720 beschuldigd werd van het bestelen van haar meester Willhelm DeAhna, was heel vergelijkbaar. Zij ontkende de diefstal en gaf aan vroegtijdig uit haar dienst weggelopen te zijn omdat haar dienstvrouw haar mishandelde. Bovendien waren er onenigheden over de betaling. Volgens Anna Margaretha waren zij aan het begin van haar dienst een jaarloon van acht gulden overeen gekomen, met de belofte dat ze naar een jaar een

---

onder redactie van Gisela Engel, Ursula Kern, en Heide Wunder, 15–46. Königstein/Taunus: Helmer, 2002.

⁴⁵ Kamp, *Crime, Gender and Social Control*, 112.

⁴⁶ Institut für Stadtgeschichte, Frankfurt am Main, Altes Archiv, Criminalia 5208 (1740), 5298 (1741), 7650 (1780).

⁴⁷ Stanziani, Alessandro. *Bondage: Labor and Rights in Eurasia from the Sixteenth to the Early Twentieth Centuries*. New York: Berghahn, 2014, 49; R. Schröder, *Das Gesinde war immer frech und unverschämt. Gesinde und Gesinderecht* (Frankfurt am Main 1992).

⁴⁸ IFSG, Criminalia, Nr. 2239 (1700).

loonsverhoging zou ontvangen. Voor buitenstaanders zijn dit soort conflicten ontzettend moeilijk te ontcijferen. Bedienden stelden vaak dat zij onterecht gekort werden op hun salaris of slecht behandeld werden. De werkgevers stelden daar wederom tegenover dat dit simpelweg maatregelen waren tegen bedienden die lui waren, hun werk niet goed deden of onzorgvuldig en verkwistend met huishoudelijke goederen omgingen.⁴⁹ Daarnaast waren dergelijke conflicten ook vaak gemoeid met verschillende opvattingen van bediende en werkgever over bestaande rechten en foaien die traditioneel vaak deel uitmaakten van loon van dienstmeiden en knechten.⁵⁰

Hoewel bedienden in een positie van afhankelijkheid verkeerden hadden zij wel opties om eventueel wangedrag van hun werkgever aan te kaarten. Ook deze was immers in het kader van goed huishouden gebonden om de normen en waarden die daarmee gepaard gingen na te leven. Of zoals Heinrich Richard Schmidt het verwoordde: het mes van de hiërarchische verhoudingen sneed aan twee kanten. Ook het hoofd van het huishouden werd continue door de buitenwereld op zijn gedrag beoordeeld.⁵¹ In de *Criminalia* zijn dan ook voorbeelden te vinden van – vooral vrouwelijke – bedienden die hun werkgevers wegens mishandeling bij de autoriteiten rapporteerden. Deze reageerden daar in de meeste gevallen terughoudend op, zoals onder andere de zaak van Elisabetha Rachin tegen haar werkgever, de bakkersmeester Johannes Schäffer, uit 1788 duidelijk maakt. Tijdens haar betrekking waren Rachin en Schäffer in conflict gekomen over de vraag of zij wel of niet gebruik mocht maken van het koffiedik dat over was na het koffiezetten. Schäffer zag dit als diefstal van zijn eigendom en confronteerde Rachin daarmee, die reageerde door haar meester en zijn vrouw uit te schelden. De echtgenoten tuchtigden hun dienstmeid daarop zo hard dat zij in het ziekenhuis belandde. In de zaak die volgde, besloten de raadsheren van het *Verhöramt* dat Schäffer en zijn vrouw weliswaar een geldboete moesten krijgen voor het buitensporige geweld dat ze hadden aangewend bij de tuchting van hun dienstmeid, maar dat zij verder geheel in hun recht hadden

---

⁴⁹ Rublack, *Crimes of women*, 192.

⁵⁰ Lane, Penelope. 'Work on the Margins: Poor Women and the Informal Economy of Eighteenth and Early Nineteenth-Century Leicestershire'. *Midland History* 22:1 (1997) 85–99.

⁵¹ Wunder, 'Gender norms', 43; Schmidt, Heinrich Richard. 'Hausväter vor Gericht: Der Patriarchalismus als zweischneidiges Schwert'. In *Hausväter, Priester, Kastraten: zur Konstruktion von Männlichkeit in Spätmittelalter und Früher Neuzeit*, onder redactie van Martin Dinges, 213–36. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1998.

gestaan om haar – ook fysiek – te disciplineren. Bovendien overwogen de ambtenaren om Rachin op te nemen in het stedelijke tuchthuis voor haar ongehoorzaamheid en insubordinatie. Ze zagen daar alleen vanaf omdat men bang was dat Rachin, als dochter van een burger, door in aanraking te komen met het bandeloze en liederlijke volk in het tuchthuis alleen nog verder af zou glijden.⁵² Rachin was echter een uitzondering: de meeste dienstboden kwamen van buiten de stad en hoefden niet op dergelijke gunsten te rekenen.⁵³

Het kon dus een riskante zaak zijn het wangedrag van de *Hausvater* bij de autoriteiten aan te geven. Slechts bij ernstig misbruik van het tuchtigingsrecht, of ander normoverschrijdend gedrag, greep de overheid bij conflicten in het huishouden in.⁵⁴ Voor de meeste mannelijke ondergeschikten in het huishouden waren de opties om het gedrag van hun baas aan de kaak te stellen uitgebreider. Leerlingen en gezellen konden met arbeidsconflicten immers ook bij het gilde terecht, die vaak een bemiddelende rol op zich namen.⁵⁵ Ondanks het risico van een slechte baas, kunnen we stellen dat het inwonen van bedienden, knechten, leerlingen en gezellen zeker ook positieve aspecten kende. Zo waren zij via het huishouden van hun meester automatisch geïntegreerd in de stedelijke gemeenschap en waren zij verzekerd van kost en inwoning.⁵⁶ Omdat het verblijf in de stad verbonden was aan de voorwaarde dat men dienst en inwoning had, waren er slechts weinig migranten(vrouwen) die zelfstandig hun weg moesten zien te vinden in een vreemde stad en het in tijden van economische nood alleen moesten zien te rooien.

---

⁵² Criminalia 9804 (1788).

⁵³ Koch, Rainer. 'Zum Gesindewesen in Frankfurt am Main (17.-19. Jahrhundert)'. *Archiv für Frankfurts Geschichte und Kunst* 59 (1985) 231–250.

⁵⁴ Dit gold bijvoorbeeld ook bij huwelijksruzies: Eibach, Joachim. 'Der Kampf um die Hosen und die Justiz: Ehekonflikte in Frankfurt im 18. Jahrhundert'. In *Kriminalität in Mittelalter und Früher Neuzeit: soziale, rechtliche, philosophische und literarische Aspekte*, onder redactie van Sylvia Kesper-Biermann en Diethelm Klippel, 167–188. Wiesbaden: Harrassowitz, 2007.

⁵⁵ Griebinger, Andreas, en Reinhold Reith. 'Lehrlinge im deutschen Handwerk des ausgehenden 18. Jahrhunderts: Arbeitsorganisation, Sozialbeziehungen und alltägliche Konflikte'. *Zeitschrift für Historische Forschung* 13:2 (1986) 149–199.

⁵⁶ B. de Munck, 'In loco parentis? In loco parentis? De disciplineren van leerlingen onder het dak van Antwerpse ambachtsmeesters (1579-1680)', *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 1:3 (2004) 3-30: 7.

Berechting

In Duitstalige gebieden, waar het *Gesinde* tot ver in de negentiende eeuw een aparte rechtsstatus zou blijven behouden, speelt het huishouden een belangrijke rol in de regulering van criminaliteit.⁵⁷ In vroegmodern Duitsland, Frankfurt inclusief, was het tuchtigingsrecht van de *Hausvater* via gewoonterecht geregeld. In juridische geschriften werd het *Strafrecht* van de meester dan ook regelmatig becommentarieerd. Interne conflicten, zoals onenigheden over extra's en uitgaanstijden, behoorden - aldus de Frankfurter syndicus Seyfried - niet tot de *crimen publica*.⁵⁸ De overheid reageerde ook bij diefstal delicten door bedienden terughoudend en ging slechts tot vervolging over wanneer hier door het hoofd van het huishouden nadrukkelijk om werd gevraagd. Ook dan ging men nog niet altijd tot vervolging over maar wees de meester op zijn verantwoordelijkheden zijn personeel zelf te disciplineren. Toen bakker Johann Georg Schluckbier in 1743 twee van zijn knechten bij het *Verhöramt* aangaf voor de diefstal van meel uit zijn werkplaats, werd zijn aanklacht afgewezen met de beredenering dat de waarde van de buit te gering was om een formele criminele procedure te starten.⁵⁹ Bij landlopers, zwervers of andere vreemdelingen die niet tot een huishouden behoorden was de overheid duidelijk minder terughoudend. In die gevallen was slechts de verdenking van diefstal genoeg om de verdachte via een *poena extraordinaria* - een straf die kon worden opgelegd wanneer er geen bekentenis en sluitend bewijs was - uit de stad te verbannen.⁶⁰

Wanneer we de zaken met betrekking tot *furtum domesticum* in de *Criminalia* analyseren vallen twee dingen op. Allereerst zien we dat zaken pas bij de overheid werden aangegeven wanneer disciplineren binnen het huishouden geen oplossing had geboden en/of de betroffene bediende was weggelopen. Uit de verhoren blijkt dat meesters en meesteressen een heel scala aan maatregelen namen wanneer ze hun bedienden op diefstal betraptten: van een simpele reprimande, tot het inhouden van loon, tot oneervol

---

⁵⁷ Zie voor de aparte rechtsstatus van bedienden en leerlingen o.a. A. Steidl, *Auf nach Wien! Die mobilität des mitteleuropäischen Handwerks im 18. und 19. Jahrhundert am Beispiel der Haupt- und Residenzstadt* (Wenen en München 2003).

⁵⁸ Eibach, *Frankfurter Verböre*, 341.

⁵⁹ *Criminalia* 5622 (1743) - geciteerd in: Eibach, *Frankfurter Verböre*, 70.

⁶⁰ Eibach, Joachim. 'Versprochene Gleichheit - verhandelte Ungleichheit: Zum sozialen Aspekt in der Strafjustiz der Frühen Neuzeit'. *Geschichte und Gesellschaft* 35:4 (2009) 488-533.

ontslag.⁶¹ Vooral dit laatste werd gezien als een zware maatregel. Zonder goede getuigschriften was de kans op een goede betrekking vrijwel verkeken en was men veroordeeld om op een andere manier de eindjes aan elkaar te knopen.⁶² Er zijn in de *Criminalia* dan ook talloze verwijzingen naar eerdere huisdiefstallen die niet door de overheid vervolgd zijn, maar informeel werden gesanctioneerd. In 1741 beschuldigde de zilversmid Servas von Hilten zijn dienstmeid Anna Katharina Keckin van diefstal. De beambten van het *Verhöramt* vonden het voor de zaak van belang dat ook enkele oud-werkgevers van Keckin werden verhoord om zich zo een beeld te kunnen vormen van haar reputatie. Uit deze getuigenissen bleek dat zij ook bij haar vorige werkgeefster, de schoenmaakster Lehrin, verschillende keren had gestolen. Lehrin was echter nooit naar de autoriteiten gestapt, maar had in eerste instantie het loon van Keckin ingehouden. Toen ook dit haar niet weerhield om van haar meesteres te stelen werd zij ontslagen, maar de zaak werd verder nooit bij de autoriteiten gemeld.⁶³ Het is slechts omdat de schoenmaakster als getuige over het karakter van de dienstmeid werd verhoord dat we er over te weten zijn gekomen. In de meeste gevallen werd de diefstal pas bij de autoriteiten gemeld als de bediende met de buit vertrokken was en informele tuchting geen optie meer was. Dit was bijvoorbeeld ook het geval bij de brouweduwe Anna Margaretha Engelmännin. Zij had haar dienstmeid Katharina Schwendlerin betrappt op de diefstal van kleding en verscheiden huishoudtextiel. Engelmännin beloofde de zaak niet bij de autoriteiten aan te geven als Schwendlerin de buit zou teruggeven – of de waarde ervan zou vergoeden. Haar vertrouwen werd echter beschaamd toen de dienstmeid besloot de daaropvolgende nacht met de noorderzon te vertrekken zonder ook maar iets achter te laten.⁶⁴

Dit betekent dat met name bij huisdiefstal het *dark number* – de gepleegde, maar niet vervolgte criminaliteit – bijzonder hoog geweest moet zijn. Ongetwijfeld had dit meer effect op de geregistreerde criminaliteitspatronen van vrouwen dan van mannen, aangezien vrouwen onder het *Gesinde* in de meerderheid waren. Er zijn goede redenen aan te nemen dat dit effect in steden als Amsterdam en Londen – waar het

---

⁶¹ Zie bijv.: *Criminalia* 3078 (1720); 5226 (1741); 7581 (1760); 9257 (1781).

⁶² R. Dürr, 'Die Ehre der Mägde zwischen Selbstdefinition und Fremdbestimmung' in: S. Backmann red., *Ehrkonzepte in der Frühen Neuzeit* (München 1998) 170-184.

⁶³ *Criminalia* 5280 (1741).

⁶⁴ *Criminalia* 9199 (1780).

percentage vrouwen aan de geregistreeerde criminaliteit veel hoger lag – veel zwakker was.⁶⁵ Tim Meldrum beargumenteerde bijvoorbeeld dat informele sancties als oneervol ontslag in een stad als Londen – waar de vraag naar bedienden constant en hoog was – niet werkte. Men vond altijd wel weer ergens een betrekking.⁶⁶ Bovendien zien we in deze steden juist dat de overheid zich intensief ging bemoeien met de disciplineren van bedienden, in plaats van zich terug te trekken. Instellingen zoals Bridewell in Londen waren onder andere opgericht als een huis van correctie voor ongehoorzame bedienden.⁶⁷ Een kwart van de aangiften van de *quarter sessions* in die stad betrof de vermeende diefstal van een bediende.⁶⁸

Ten tweede laten de zaken zien dat vrouwen een belangrijke rol speelden bij de informele disciplineren in het huishouden. Het behoud van de publieke orde en de regulering van sociale relaties in de stad lag dus voor een belangrijk gedeelte bij de *Hausmutter*.⁶⁹ Daarbij maakten zij evenzeer gebruik van het tuchtigingsrecht dat ook vrouwen in hun rol als mede-hoofd van het huishouden toekwam. Zij schuwden er bovendien niet voor om net als mannen daarbij gebruik te maken van geweld.⁷⁰ Een nadere blik op de rol van het huishouden bij de regulering van criminaliteit in Frankfurt onderstreept des te meer dat het onzinnig is om in de vroegmoderne periode met betrekking tot mannen- en vrouwencriminaliteit in dichotomieën te spreken, zoals vaak wordt gedaan. De scheidslijnen tussen privaat/publiek, formeel/informeel, afhankelijkheid/zelfstandigheid zijn niet zo scherp te trekken. Huishoudens vertolkten een publieke functie en huisvrouwen speelden daarbij een belangrijke rol. Informele sancties binnen het huishouden vervulden dan ook weldegelijk een publieke functie, waarbij vrouwen als *Hausmutter* een belangrijke rol speelden. Knechten en leerlingen verkeerden bovendien net als dienstmeiden in een afhankelijke positie in het huishouden. Afhankelijkheid was voor een groot deel van de stedelijke bevolking gebonden aan bepaalde levensfasen en niet alleen aan de sekse.

---

⁶⁵ Voor diefstal van bedienden in Amsterdam zie: Schmidt, *Prosecuting women*; Voor elders in de Republiek: H. Diederiks, *In een land van justitie*, 77-78.

⁶⁶ Meldrum, *Domestic Service*, 67. Zie ook: Capp, *When Gossips meet* 132-34.

⁶⁷ Shoemaker, *Prosecution and Punishment*, 174, 184-86.

⁶⁸ Beattie, *Policing and Punishment*, 37.

⁶⁹ Wunder, 'Gender norms', 44.

⁷⁰ Kamp, *Crime, Gender and Social Control*, 150.

Conclusie

Historici hebben al langer laten zien dat er ten aanzien van het aandeel vrouwen aan de geregistreerde criminaliteit zeker geen sprake is van constantie. Juist in steden hadden vrouwelijke verdachten een aanzienlijke bijdrage aan de misdrijven die door de autoriteiten werden vervolgd. Veel historici wezen daarbij op het specifieke karakter van de stad. Zo zouden vrouwen ten opzichte van hun seksegenoten op het platteland een relatieve zelfstandige, maar tegelijkertijd ook kwetsbare positie hebben. Daarnaast maakte men in de stad voor de regulering van conflicten eerder gebruik van juridische instanties, waardoor de *dark number* voor daar lager lag dan op het platteland. Echter, er waren ook grote verschillen in het percentage vrouwelijke misdadigers in Europese steden, en met name in Duitstalige gebieden lag dit veel lager.

In dit artikel heb ik aan de hand van voorbeelden uit Frankfurt laten zien dat in Duitstalige steden de informele controle in het huishouden een belangrijke rol speelde in de regulering van criminaliteit. Voor stedelijke autoriteiten was het huishouden van centraal belang voor het bewaken van de sociale orde en de hiërarchische standenmaatschappij. Ook migranten dienden, om in de stad te mogen verblijven, betrekking vinden in een huishouden. Aan de hand van de vervolging van huisdieverij heb ik laten zien hoe de disciplinerende binnenshuis uitpakte. In eerste instantie werden dergelijke delicten door het hoofd van het huishouden aangepakt – de autoriteiten stelden zich daarbij bijzonder terughoudend op. Pas in het uiterste geval, wanneer bedienden waren gevlucht of de disciplinerende maatregelen geen effect hadden, greep de overheid in. De rol van het huishouden bij de vervolging van criminaliteit speelde in Duitse gebieden een veel grotere rol dan in steden als Amsterdam of Londen. De positie van *das Haus* in Frankfurt en elders in centraal Europa is dan ook een belangrijke factor om de grote verschillen in vrouwelijke criminaliteitspatronen tussen Europese steden te verklaren.